

Особливості організації соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі

The peculiarities of the convicted military social and moral building organization in the process of "deprivation of freedom" punishment enduring

Тетяна Ніколаєнко

Ключові слова:

засуджений військовослужбовець, соціально-виховна робота, стимулювання, фаховий спеціаліст із виправлення.

Key words:

convicted military, social and moral building, stimulation, occupational specialist on reformation.

Виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк передбачає комплексний процес каральних заходів та заходів виховного впливу. Ці питання стосовно різних категорій засуджених неодноразово розглядалися в роботах таких науковців: В. Бадирової, А. Градецького, Т. Денисової, О. Колба, А. Степанюка, В. Трубнікова, І. Яковець та ін. Проте диференційованого підходу до карально-виховного впливу на засуджених військовослужбовців досі немає.

Існуюча система виконання кримінальних покарань у чинному законодавстві України побудована ще за радянських часів. Не відповідаючи сучасним реаліям життя, рівню соціально-економічного розвитку суспільства, принципам гуманізму та поваги до прав і свобод людини й громадянина, вона відзначається розповсюдженістю практики позбавлення волі з україн незадовільними умовами тримання засуджених, перевантаженістю установ виконання покарань, низьким рівнем організації соціально-виховної та психологічної роботи¹. Установлюючи пріоритетність виконавчої системи в досягненні мети виправлення та ресоціалізації засуджених, законодавець не завжди дотримується норм національного законодавства та стандартів міжнародної спільноти. Ще Ч. Беккарія зазначав, що покарання повинно створювати перепони для заподіяння шкоди суспільству, утримання від цього інших членів суспільства. Шляхом його застосування відповідно до злочину, покарання повинне якомога сильніше впливати на душі людей², виправляти моральні та розумові вади злочинця³. Виправданням тюремного ув'язнення є повернення засудженого після відбування покарання до нормального життя в суспільстві, його готовність та здатність підкоритися законодавству⁴. А стимулювання засуджених до законослухняної поведінки є однією з позицій реформування кримінально-виконавчої системи. Реалізація положень концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України спрямована на підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, на узгодження актів законодавства щодо порядку виконання покарань із діючими потребами суспільства. Інтегруючи роль у досягненні ефективності виконання покарання відіграє виправлення та ресоціалізація засуджених до позбавлення волі під час відбування покарання із наступним переорієнтуванням мети покарання на виправлення особи. Наприклад, пенітенціарна система США визначається наявністю виправної місії установ відбування покарання саме для засуджених військовослужбовців – воєнно-виправних установ. Девіз «Наша місія – ваше

¹ Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08 листопада 2012 р. № 631/2012 // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 31. – С. 12. – Ст.750.

² Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккария; [пер. с итал. Ю. Юмашева]. – М. : Междунар. отношения, 2000. – С. 12.

³ Локк Дж. Сочинения в 3-х томах / Локк Дж.; [пер. А. Савин и др.]. – М. : Мысль, 1985–1988. – Том 2. Кн.4: «Опыт о философском разумении». – 1985. – С. 408.

⁴ Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН // Міжнародний документ від 30 серпня 1955 р. [Електронний ресурс]: – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.

майбутнє» символізує індивідуальний підхід до ув'язнених, який спрямований на їхню підготовку до самостійного, надійного й респектабельного майбутнього, на проведення виправних програм для підтримання воєнного порядку та дисципліни, забезпечення боєготовності, безпечного середовища та надання можливості для реабілітації, надії на новий старт⁵. Згідно з офіційною доктриною воєнних тюрем, однією з провідних цілей є турбота про моральне та фізичне вдосконалення засуджених військовослужбовців, забезпечення їх працею, яка б сприяла виправленню та збереженню їх здоров'я, можливості повернення до військової служби з покращеними якостями та мотивацією, працевлаштуванням у цивільному житті. Аналогічної політики дотримується пенітенціарна система Франції. Концепція «нового соціального захисту» відзначається спрямуванням кримінальної репресії не на діяння, а на особу винного, з досягненням мети покарання як виправлення соціально-небезпечних осіб та їх ресоціалізації⁶.

За чинним законодавством України режим виконання покарання як один з основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених військовослужбовців не визначає будь-яких особливостей щодо його реалізації. Лише у разі призначення військовослужбовцеві покарання в вигляді тримання в дисциплінарному батальйоні Інструкцією про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців передбачене їх окреме тримання від інших засуджених зі встановленням основних засобів виправлення й ресоціалізації⁷. Наприклад, в американській системі діяльності пенітенціарних установ офіційна доктрина визначає наявність окремих виправних установ для відбування покарання засудженими військовослужбовцями з подальшою можливістю їхнього поновлення на військовій службі. Для досягнення ефективності виправлення засудженого дуже важлива фаховість підготовки персоналу. Його укомплектованість з урахуванням науково обґрунтованих норм навантаження, міжнародної практики, рівня правового та соціального захисту, умов усунення корупційних ризиків повинна відповідати особливостям правового статусу засуджених. Зокрема, у військово-пенітенціарних установах США персонал штрафних казарм для підтримки національної та воєнної безпеки укомплектований спеціалістами з виправлення – співробітниками військової поліції. Їх підготовка має професійний характер за військово-обліковою спеціальністю «спеціалісти з виправлення». Такий персонал володіє знаннями щодо особливостей характеристик засуджених осіб, у тому числі військовослужбовців, методики їх поведінки, потенційних проблем та шляхів їх вирішення.

В українських виправних колоніях досягнення мети виправлення та ресоціалізації засуджених здійснюється персоналом відділення соціально-психологічної служби на підставі індивідуальних і групових програм психокорекційного й педагогічного впливу; індивідуальних особливостей та ступеня соціально-педагогічної занедбаності, класифікації засуджених, їх соціально-психологічної (особистісної) характеристики; програм диференційованого виховного впливу⁸. Але виховання воїнів – це доволі складне завдання. Воно спрямоване насамперед на формування наукового світогляду, особистісних рис громадянина України, на відродження традицій національної свідомості й самосвідомості, на військовий (військово-професійний), моральний, правовий, фізичний, екологічний розвиток особистості, на досягнення стійкого морально-психічного стану особового складу, на згуртування військових підрозділів і частин, підтримання їх готовності успішно вирішувати різноманітні завдання військової служби як у мирний, так і в воєнний час. Якщо військовослужбовець набуває статусу засудженого, питання його виховання усувається. Організація та проведення з ним соціально-виховної роботи в колоніях повинна бути спрямована як на формування та закріплення прагнення до суспільно корисної діяльності, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів, інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, на підвищення загальноосвітнього й культурного рівнів для досягнення мети виправлення, так і на підтримання воєнного порядку, дисципліни, боєготовності. Напружена ситуація на Сході держави, тривалість агресивних дій із виснажуванням української економіки та дестабілізацією суспільно-політичного ладу, продовження застосування воєнної сили з поступовим збільшенням кількості військовослужбовців – усе це потребує перегляду шляхів формування національних безпекових та оборонних спроможностей. Поряд із цим шаленими темпами збільшується кількість зареєстрованих злочинів серед військовослужбовців, їх масовість, географія розповсюдженості, учинення в умовах дії особливого періоду. Потрапляючи до лав військових,

⁵ United States Disciplinary Barracks U.S. Army [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.webcitation.org/6DwnD3lpX>.

⁶ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике/ М. Ансель; [пер. с франц. Н. Лапшиной]; под ред. А. Пионтковского. – М. : Прогресс, 1970. – С. 260.

⁷ Інструкція про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні : наказ Міністерства оборони України від 18 травня 2015 р. № 215 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 53. – Ст. 1726.

⁸ Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими : наказ Міністерства юстиції від 04.11.2013 р. № 2300/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 89. – С. 301. – Ст. 3297.

особливо під час часткової мобілізації, військовослужбовці по-різному реагують на зміну умов та вимог несення служби, на фізичні та моральні навантаження, бажання та переконання захищати свою Батьківщину, приносити себе в жертву заради когось, служити на благо народу. Одні заради свободи та незалежності держави втрачають життя, тоді як інші, порушуючи закон, використовують це на свою користь. Ще в 20-х рр. XX ст. у період діяльності робітничо-селянської Червоної армії під час переведення держави в режим воєнного стану засуджені військовослужбовці, які перебували в штрафних військових частинах, направлялися в діючу армію до завершення воєнних дій. Призначення покарання в військовий час у вигляді позбавлення волі строком до одного року без утрати прав реалізовувалося з відстрочкою виконання покарання до закінчення воєнних дій із направленням засудженого в діючу армію. Після закінчення воєнних дій засудженим надавалася можливість бути звільненими від призначеного покарання (заходу соціального захисту) чи заміни його більш м'яким покаранням⁹. Під час Другої світової війни для зупинки ворога та його розгрому власними силами, підтримання дисципліни та правопорядку в ротах, батальйонах, полках, дивізіях, у танкових частинах, авіаескадрильях у межах фронту були сформовані штрафні батальйони, роти та загороджувальні загони, куди направлялися бійці, які завинили в порушенні дисципліни, щоби кров'ю спокутувати свою вину за злочини перед Батьківщиною, та громадяни, які ухилились від призову та участі в бойових діях на фронті, відсиджувалися в місцях позбавлення волі¹⁰. Також у США в цей період діяла програма перепідготовки максимальної кількості засуджених військовослужбовців для повернення їх на службу під час чи після відбування покарання. Майже 50% засуджених військовослужбовців були повернуті на службу. Аналогічна ситуація спостерігалась і в період Корейської війни. Після завершення воєнних дій у США почала діяти на постійній основі система виправного навчання армії: Центр для повернення засуджених військовослужбовців до виконання обов'язків із покращеними якостями та мотивацією несення військової служби¹¹. Надання можливості реабілітуватися особам у місцях позбавлення волі чи в бою, повернутися до виконання обов'язків військової служби стало метою короткострокового позбавлення волі. Виправлення засуджених військовослужбовців було орієнтоване на особливості їхнього статусу з інтенсивністю військового навчання, нагляду, військової дисципліни, заходів виправного характеру. Такий досвід виправлення засуджених військовослужбовців є доволі позитивним та сприяє додатковому стимулюванню засуджених до виправлення з наданням реальної можливості повернення до військової служби, отримання попереднього статусу військовослужбовця.

Виховання військовослужбовця в межах соціально-виховної роботи повинне мати характер цілеспрямованого, організованого процесу з впливом на свідомість, підсвідомість, емоційно-почуттєву, вольову та мотиваційну сфери особи, з корегуванням моральних, громадських, військово-професійних якостей. Саме під час відбування покарання повинна проводитись інтенсивна підготовка щодо забезпечення високої бойової та мобілізаційної готовності, зміцнення військової дисципліни та правопорядку, формування та покращення професійно необхідних психологічних якостей і моральної правосвідомості, патріотичних стимулів, ідеалів, мотивації для подальшого проходження військової служби. Виховання військовослужбовців, навіть коли вони перебувають у статусі засудженої особи, повинно бути врегульоване системою заходів корекції професійно необхідних психологічних якостей, моральної самосвідомості, підтримання військової дисципліни, правопорядку як невід'ємної складової повсякденної діяльності Збройних сил України та інших державних військових формувань¹². Проте таке виховання не повинне перетворюватися на примусовий процес перероблення особистості. Особистість – не матеріал, з якого можна творити, що заманеться. Вона – активна істота з власними життєвими настановами, світоглядом, життєвим досвідом, індивідуально-психічними особливостями, конкретними життєвими орієнтирами та планами, вона сама обирає (чи вже обрала) власний життєвий шлях. Зміст виховання поряд із моральним, правовим, трудо-

⁹ О дополнении и изменении Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и Положения о Военных трибуналах и военной прокуратуре : Постановление ЦИК и СНК СССР от 23 мая 1928 г. // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг./ [ред. И. Голяков]. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1953. – С. 238–239.

¹⁰ О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций : приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 июля 1942 г. № 227 // Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М. : Терра, 1997. – (Русский архив: Великая Отечественная). Т.13 (2-2). – С.277–279; С объявлением положений о штрафных батальонах и ротах и штатов штрафного батальона, роты и заградительного отряда действующей армии : приказ Народного Комиссара Обороны Союза ССР № 298 от 28 сентября 1942 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://14-shtrafbat.ucoz.ru/Prikazi/pr298.pdf>.

¹¹ History of Boot Camps // Boot Camp & Military Fitness Institute Information & knowledge sharing for fitness enthusiasts & professionals [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bootcampmilitaryfitnessinstitute.wordpress.com/what-are-boot-camps/history-of-bootcamps>.

¹² Про Концепцію виховної роботи у Збройних силах та інших військових формуваннях України : Указ Президента від 04 вересня 1998 р. № 981/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/981/98>.

вим, естетичним, фізичним, санітарно-гігієнічним аспектами повинен містити й військово-професійні, національні чинники, які б сприяли збереженню в засудженого якостей, необхідних для виконання завдань військовослужбовцем в умовах мирного та воєнного часу, зміцнення військової дисципліни, підтримання належної фізичної підготовки, підвищення особистої відповідальності, сумлінного ставлення до вимог Військових статутів, Військової присяги, наказів командирів, корекції морально-психологічного стану та морально-бойових якостей, усвідомлення гордості за належність до Збройних сил України чи інших військових формувань, для організації та забезпечення соціально-психологічної та психофізичної адаптації до нових умов перебування. Відповідно в межах виховної роботи із засудженими військовослужбовцями фахівці мають проводити спеціальні заняття з воєнної підготовки на підставі розроблених програм, тематичних планів, диференційованих видів занять. Підготовка повинна мати професійний характер насамперед стосовно вимог законодавства щодо діяльності Державної пенітенціарної служби України; загальної, вікової, педагогічної, соціальної, пенітенціарної психології; педагогіки, патопсихології, основ психотерапії, сексології, психогієни, психології праці, психодіагностики, психологічного консультування та психопрофілактики; методів активного навчання, соціально-психологічного тренінгу спілкування, сучасних методів психологічної корекції та розвитку особистості, а також особливостей характеристики засуджених військовослужбовців; методик та програм диференційованого виховного впливу на них, військового навчання, підтримання військової дисципліни. Виховання засудженого військовослужбовця повинне відбуватися в межах концептуального визначення єдиних підходів до виховання військовослужбовця як захисника Батьківщини з корегуванням його поведінки згідно з вимогами військової дисципліни та правопорядку. Як визначають міжнародні документи, всі виправні, виховні, моральні та духовні сили та види допомоги повинні застосовуватися з урахуванням перевиховання кожного засудженого¹³. Наразі більшість засуджених військовослужбовців – це особи, які вчинили злочинні діяння під час часткової мобілізації, в умовах особливого періоду. Надзвичайно великі навантаження, бойові стрес-фактори, психічна та фізична втома призводять до виникнення бойових психічних травм. Розпізнавання психічних розладів на ранніх стадіях із легким ступенем прояву (надмірна дратівливість, агресивність, замкненість) повинне здійснюватися відповідними фахівцями з використанням методик оцінки стану військовослужбовця, відновлення нормального психічного та психофізичного стану особи; у разі необхідності потрібно надати оперативну психологічну чи психіатричну допомогу. Ще на стадії прийняття рішення щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності слід приділяти посилену увагу виявленню та оцінці бойових психічних травм у військовослужбовця, а в разі необхідності – надати психологічну або психіатричну допомогу чи навіть прийняти рішення щодо його осудності. Під час відбування покарання особи з бойовими травмами, що не перешкоджають відбуванню покарання, повинні мати належний кваліфікований психологічний супровід. Якщо такого супроводу немає, то вирішується питання щодо доцільності перебування засудженого в місцях позбавлення волі за станом здоров'я.

Як ми вже зазначали вище, доволі позитивним прикладом додаткового стимулювання засуджених військовослужбовців до виправлення є надання їм реальної можливості після відбування покарання повернутися на військову службу. Проте реалізація такої можливості має розпочинатися ще під час первинного психолого-педагогічного вивчення засуджених робочою групою разом із фахівцем із виправлення. На підставі психологічної діагностики, узагальнення відомостей про особистість засудженого, рекомендацій психолога щодо організації індивідуально-виховної роботи з ним спеціаліст із виправлення робить попередній висновок про можливість особи після відбуття покарання претендувати на поновлення військової служби. Зрозуміло, що немає потреби говорити про надання такої можливості особам, які вчинили державну зраду, посягали на територіальну цілісність і недоторканність України, брали участь у розв'язуванні воєнного конфлікту чи агресивної війни, вчинили вбивство з особливою жорстокістю одноосібно чи з групою осіб, інший особливо тяжкий злочин, умисно з обтяжуючими обставинами чи з призначеним строком відбування покарання понад п'ять років. Найбільш ефективно буде надати можливість поновлення на службі особі, яка має позитивну психолого-педагогічну характеристику, позитивну характеристику з місця попереднього проходження служби, клопотання командира військової частини щодо доцільності повернення цієї особи до лав військовослужбовців після відбування покарання; якщо призначене покарання у вигляді позбавлення волі не перевищує п'яти років, якщо вчинене діяння не є злочином особливо ступеня тяжкості, умисним із обтяжуючими обставинами, якщо злочин не був учинений групою осіб, і при цьому особа виявляє бажання в подальшому проходити військову службу. У разі позитивних змін у свідомості та особистості засудженого за шість місяців до закінчення строку відбування покарання за рішенням начальника колонії на підставі клопотання членів робочої групи та спеціаліста з виправлення

¹³ Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН : міжнародний документ від 30 серпня 1955 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.

особа переводиться в групу інтенсивної підготовки засуджених до поновлення на військовій службі. Після відбуття покарання за поданням начальника колонії на підставі рішення робочої групи та спеціаліста з виправлення питання поновлення на військовій службі повинні вирішуватися Міністром оборони України. Проте оскільки начальник колонії не підпорядковується Міністру оборони України, його дії повинні бути визначені нормативним урегулюванням узгодженого механізму взаємодії Міністерства юстиції України та Міністерства оборони України щодо колонії, де відбувають покарання засуджені військовослужбовці. У разі позитивного рішення встановлюється іспитовий строк, інші умови для повернення особи на військову службу з подальшим направленням у Центр підготовки військовослужбовців для військового професійно-технічного навчання, поновлення (набуття) знань, умінь і навичок у військово-професійній діяльності, для інтенсивного фізичного навчання тривалістю до двох місяців. Після завершення навчання та отримання позитивного результату особа направляється для несення військової служби до відповідного військового формування.

Організація та проведення соціально-виховної роботи із засудженими військовослужбовцями спрямовані на підтримання воєнного порядку, дисципліни, боєготовності поряд із формуванням та закріпленням прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів, інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення загальноосвітнього й культурного рівнів для досягнення мети виправлення.

Обґрунтовано доцільність упровадження спеціальних занять із воєнної підготовки та залучення спеціалістів із виправлення, підготовка яких повинна мати професійний характер.

Запропоновано механізм додаткового стимулювання засуджених військовослужбовців до виправлення шляхом надання можливості поновлення останніх на військовій службі після відбування ними покарання.

Анотація

Розглянуто сучасний стан наукового опрацювання проблем соціально-виховної роботи із військовослужбовцями, засудженими до покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Зосереджено увагу на питаннях стимулювання позитивної поведінки засуджених військовослужбовців для їхнього виправлення. Визначені напрямки вдосконалення організації та проведення виховної роботи з упровадженням спеціальних занять та залученням спеціалістів із виправлення.

Summary

Current state of scientific development of convicted military sentenced to deprivation of freedom for a specified period social and moral building problems has been considered. The focus has been made on the convicted military positive conduct stimulation for their reformation. The author grounds the procedure of the person's possible renewal in military service after full punishment enduring. The directions of improving the social and moral building with convicted military organization and conducting with the implementation of special activities in military training and occupational specialists on reformation have been defined.

Використана література:

1. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08 листопада 2012 р. № 631/2012 // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 31. – С. 12. – Ст. 750.
2. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккария ; [пер. с итал. Ю. Юмашева]. — М. : Междунар. отношения, 2000. – 240 с.
3. Локк Дж. Сочинения в 3-х томах. / Локк Дж.; [пер. А. Савин и др.]. – М. : Мысль, 1985–1988. –. – Том 2. Кн.4: «Опыт о философском разумении». – 1985. – 560 с.

4. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН : міжнародний документ від 30 серпня 1955 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.
5. United States Disciplinary Barracks U.S. Army [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.webcitation.org/6DwnD3lpX>.
6. Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике / М. Ансель; [пер. с франц. Н. Лапшиной]; под ред. А. Пионтковского. – М. : Прогресс, 1970. – 312 с.
7. Інструкція про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні : наказ Міністерства оборони України від 18 травня 2015 р. № 215 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 53. – Ст. 1726.
8. Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими : наказ Міністерства юстиції від 04 листопада 2013 р. № 2300/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 89. – С. 301. – Ст. 3297.
9. О дополнении и изменении Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик и Положения о Военных трибуналах и военной прокуратуре : Постановление ЦИК и СНК СССР от 23 мая 1928 г. // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг./ [ред. И. Голяков]. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1953. – С. 238–239.
10. О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций : приказ Народного комиссара обороны СССР от 28 июля 1942 г. №227 // Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М. : Терра, 1997. –. – (Русский архив: Великая Отечественная). Т.13 (2-2). – С. 277–279.
11. С объявлением положений о штрафных батальонах и ротах и штатов штрафного батальона, роты и заградительного отряда действующей армии : приказ Народного Комиссара Оборона Союза ССР № 298 от 28 сентября 1942 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://14-shtrafbat.ucoz.ru/Prikazi/pr298.pdf>.
12. History of Boot Camps // Boot Camp & Military Fitness Institute Information & knowledge sharing for fitness enthusiasts & professionals // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://bootcampmilitaryfitnessinstitute.wordpress.com/what-are-boot-camps/history-of-bootcamps>.
13. Про Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : Указ Президента від 04 вересня 1998 р. № 981/98 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/981/98>.

Тетяна Ніколаєнко,

кандидат юридичних наук, доцент, докторант

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького